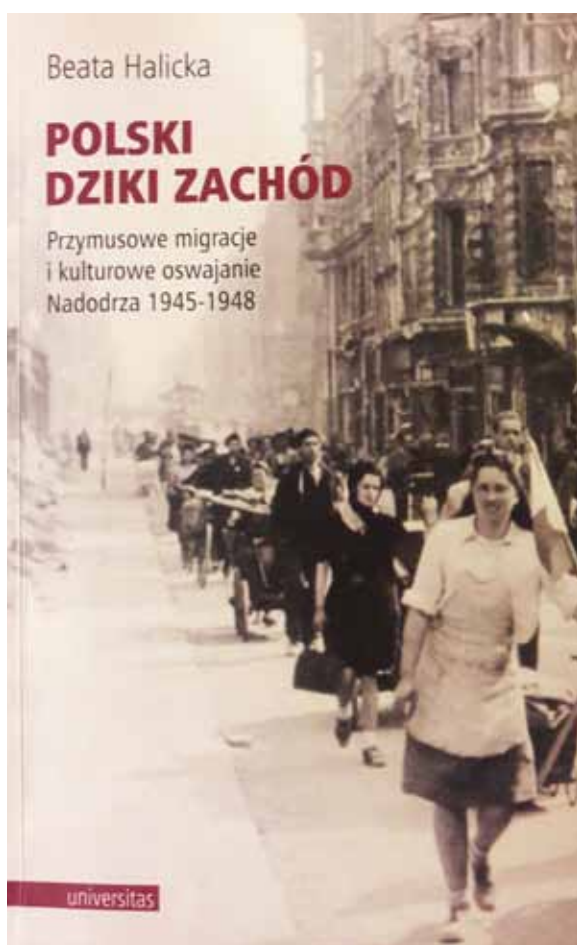

ЩЕ РАЗ ПРО ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ ПОЛЬЩІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Ірина Коваль-Фучило

Halicka B. Polski Dzikie Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe oswojenie Nadodrza 1945–1948 / Tłum.: Aleksandra Łuczak. – Kraków : TAWPN Universitas, 2015. – 434 s.

Студія Беати Галіцької «Польський дикий захід. Примусові міграції і культурне освоєння Надодричини 1945–1948», культурознавця, професора Познанського університету імені Адама Міцкевича, співробітниця Польсько-німецького дослідницького інституту в Слубіцах, порушує проблему заселення й особливостей адаптації простору так званих повернутих земель (польс. *Ziemi Odzyskane*). Це колишня територія Тре-

тього рейху, яка була передана Польщі за умовами міжнародних Ялтинської та Потсдамської конференцій у 1945 році. Спершу рецензоване дослідження було написане й опубліковане німецькою мовою: *Halicka B. Polens Wilder Westen. Erzwungene Migration und die kulturelle Aneignung des Oderraumes 1945–1948. – Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 2013*¹. Переклад з німецької Александри Лучак.

Історико-культурні, соціологічні, політичні аспекти західних земель Польщі після прилучення неодноразово ставали предметом дослідження науковців і Німеччини, і Польщі, про що довідуємося з розділу «Стан дослідження» (с. 15–25), а також це промовисто засвідчує обширна бібліографія книги (с. 393–420). Далеко не всі дослідження були об'єктивними й неупередженими, оскільки автори наприкінці 40-х — аж до 90-х років минулого століття зазнавали постійного політичного впливу, перебували під тиском цензури, що унеможливлювало всебічний науковий аналіз. Водночас важливість окресленої проблематики зумовлена фактом, що «в мозаїці польської культурної пам'яті центральне місце посідає депортація польської людності в глибок Радянського Союзу, а також трагічні долі поляків через Другу світову війну: понад п'ять мільйонів польських громадян утратили життя внаслідок винищення або через участь у русі опору проти німецьких або радянських окупантів» (с. 20). Тривалий час науковці були змушені провадити дослідження згідно зі штучно насадженим міфом

про гуманне виселення німців та людей інших національностей з Надodrщини, а також про успішне господарювання нової польської й радянської влади на цих землях (с. 18). Такі важливі питання, як повоєнний польський антисемітизм, примусові переселення українців замовчувалися (с. 18). Аж у 90-х роках ХХ ст. в Німеччині була випрацьована нова стратегія пам'яті про історію німців у Східній Європі. Її метою було подбати про німецьку культурну спадщину у співпраці зі східними сусідами, а також відійти від конфронтаційної риторики (с. 19). Саме в такому руслі здійснене рецензоване сьогодні дослідження. Його можна назвати спробою міжнародного погляду на проблему примусових міграцій у повоєнній Європі, підходом до розуміння цього явища як загальноєвропейського.

Для українського читача книга «Польський дикий захід...» цікава тим, що авторка залучила український матеріал, насамперед про операцію Вісла (с. 351–353)², і тим, що панорамний погляд на події в сусідніх державах дають змогу глибше зрозуміти історичні явища своєї країни. Крім цього, Б. Галіцька торкається болючих тем українсько-польського конфлікту перед і впродовж Другої світової війни (с. 155–159). Дослідниця розглядає його в контексті тогочасного домінування в Європі радикальних ідей про мононаціональні держави: «Від 30-х років [ХХ ст.] не лише в Західній Європі, але й у Польщі поширилися радикально націоналістичні та фашистські ідеї, унаслідок чого наростала тенденція до дискримінації й утиску етнічних меншин. Хоча Польща зобов'язалася надати Східній Галичині певну автономію, обіцянки не було дотримано, а велася боротьба з українським національно-визвольним рухом, який значно посилювався після закінчення Першої світової війни» (с. 156).

Авторка має на меті проаналізувати становище різних етнічних груп на «повернутих землях», описати труднощі, що їх довелося долати новим поселенцям, збагнути, як формувалася спільнота на території, де людність майже пов-

ністю була змінена. Отже, Б. Галіцька прагне з'ясувати, «що відбувається з простором, на якому за три роки майже цілковито змінилися жителі <...>, що треба було зробити, щоб виникло нове суспільство» (с. 58), причому мовиться не лише про матеріальну спадщину, але й про адміністративні структури, шкільництво, культуру, релігію, господарство та політику. Визначальним джерелом пропонованого дослідження є спогади переселених осіб; воно здійснене в межах так званої історії другого ступеня, коли йдеться не просто про події, а про «історію пам'яті про ці події» (с. 44). Тут важливо розрізнити пережиті події та спогади про пережиті події. Ці два поняття часто досить непросто чітко розрізнити, тим більше, якщо спогади були написані в умовах сталінського режиму, зазнали відчутної самоцензури, а в опублікованому варіанті ще й відредаговані. Мовиться про важливу джерельну базу дослідження — писемні спогади переселенців регіону, що були надіслані на спеціальний конкурс, зініційований Західним інститутом у Познані в 1956–1957 роках. Усього було отримано 229 текстів.

Загалом про аналізовані спогади пані Беата зазначає, що вони не становлять повноцінної вибірки, тим паче, що їх писали насамперед люди освічені, яким властиві відвертість і толерантність, схильність до критичної рефлексії над суспільними стереотипами. Важливо, що дослідниця працювала не лише з опублікованими варіантами, але й з оригіналами, які зберігалися в архіві Інституту і стали доступними лише в 1990-х роках. Для аналізованих спогадів характерний критичний підхід до пережитого, люди намагалися знайти причину помилок, через які відбулися ті чи інші негативні події в їхньому житті. Утім, певна свобода того часу не дозволяла критикувати експансивну політику Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни чи зміщення Польської держави на захід. «Не допускалися також описи радянської окупації на Кресах, процес колективізації, а також етнічні конфлікти. Дозволені були

лише згадки про українські “партизанські банди”, яких трактували як ворогів польської людності, а також і комуністичного режиму» (с. 161). Забороненими були смуток за втраченою батьківщиною, почуття відчуженості. Ці емоції в написаних спогадах зазнали свідомої чи підсвідомої автоцензури. Також не можна було критикувати колективізацію, запроваджену «советами» в цьому краї.

Загалом авторка доводить, і це підтверджують історії оповідачів, що радянська політика господарювання призвела до більших економічних втрат на досліджуваних територіях, ніж воєнні дії. Спогади респондентів засвідчують, що вони були сповнені надій та оптимізму, готовності присвятити себе важкій праці відродження краю, люди повірили в те, що повертаються на колись утрачені й нині знову прилучені до матері-батьківщини терени. Проте найбільш підприємливих режим переслідував і ламав, змушував пристати на колективізацію або відмовитися від свого бізнесу. Метою комуністів була ліквідація приватних підприємств і в галузі землеробства, і у сфері послуг. Вони централізували всі галузі суспільного життя. Люди були в розпачі. Зрештою, 1949 року «ті, хто міг працювати на цих теренах, утікали звідси якнайшвидше» (с. 301).

Типовим моментом мемуарів є прагнення наголосити на винятковості власної долі, увиразнити свої заслуги як піонера, першопроходця, першопоселенця на польському «дикому заході». Ця тиражована тогочасними владними структурами назва мала на меті пропагувати й заохочувати переселення людей, нав'язуючи до «дикого заходу» Сполучених Штатів Америки, обіцяючи хороші перспективи для людей, готових усе почати заново. Водночас колективна народна пам'ять, представлена, зокрема, у спогадах, зберегла й протилежні конотації, пов'язані із цим словосполученням. Ідеться передусім про те, що ситуація на прилучених землях характеризувалася насамперед правом сили. Це була територія, де після відходу німців панував хаос, мародерство, крадійство.

Тривалий час переселенці перебували в невідзначеному становищі, подекуди навіть не до кінця розпаковували речі в очікуванні нового переїзду.

Ознайомлення зі спогадами польських примусових мігрантів дає підстави виокремити типові місця в оповідях переселенців різних народів і з різних причин. Таким *loci communes* у мемуарах і меморатах є ідеалізація втраченого місця: «Утрачена батьківщина представлена як чудовий, упорядкований світ» (с. 76). Оповідачі свідомо чи несвідомо не описують негативних моментів на покинутому, утраченому місці. Водночас вони рідко застановляються над тим, які позитивні зрушення сталися в їхньому житті завдяки зміні місця проживання.

Особливістю багатьох спогадів примусових мігрантів є описи громадських робіт. Так, українські переселенці із зони затоплення, українці-автохтони, виселені зі східних теренів Польщі внаслідок операції «Вісла», та переселені на західні землі поляки добре пам'ятають і радо розповідають про спільні роботи, взаємодопомогу, спільні здобутки в побутовому й культурному житті [1; 2]. Колективна праця, спільно прожитий час залишають позитивні емоції, які зберігаються в колективній пам'яті.

Спільність мотивів у спогадах про примусові переселення зумовлена схожими умовами перебігу події: «Як буває у випадках примусових виселень, так і тут конкретні акції часто характеризувалися радикальним перебігом і мали ознаки незаконного втручання» (с. 147). У більшості спогадів є описи першого дня на новому місці, першої ночі в заселеному будинку, першого робочого дня. Респонденти розповідали, яка того дня була погода, у яких умовах вони працювали, згадували, хто їм допомагав, а хто образив. Спогади рясніли також описами кривд, яких зазнали німці й поляки від Червоної Армії, проте ці відомості були вилучені з опублікованих варіантів. Автори усвідомлювали себе «як членів національної спільноти в значенні спільного терпіння» (с. 46).

Добра обізнаність із матеріалом спогадів, історичними архівними документами, ЗМІ того часу дає змогу авторці виокремити табуйовані місця в мемуарах. Серед них — привласнення майна німців, які жили на «повернутих землях». Далеко не всі переселенці могли просто привласнити чужі речі та будинки. Психологічною перепоною для них було усвідомлення, що тут жили й помирали інші люди. Подолати цей бар'єр допомагала пропаганда так званої національної провини, коли за вчинки певної групи людей покараним мав бути весь народ, усі його представники (с. 306). Тобто весь німецький народ був відповідальний за злочини гітлерівців. Цікаво, що в спогадах поляків-переселенців вигнанню німців присвячено зовсім мало уваги. Водночас ця подія є провідною в мемуарах німецьких переселенців. «Колона втікачів на тлі зимового пейзажу є символом біженства й вигнання в Європі ХХ століття. До найдраматичніших подій в історії німецьких вигнань належить, безсумнівно, утеча замерзлим Балтійським морем у січні 1945 року» (с. 104). Зрештою, чимало драматичних і фатальних випадків цієї втечі й вигнання сталися з провини керівництва НСРПН, яке до останньої хвилини зводило наказом про евакуацію.

Залучення до джерельної бази писемних особистих свідчень дає змогу змістити оптику науковця — у поле дослідження потрапляють проблеми простих людей, які раніше перебували поза увагою істориків або на яких зупинялися лише принагідно. Ідеться насамперед про буденність, побутові негаразди й виснажливу боротьбу в тих важких умовах за кожен прожитий день. «У спогадах робітників переважають, однак, історії, сповнені насилля, приниження, упокорення й нерідко — хвороб. Усе залежало від місця, де їх призначили працювати» (с. 84). Водночас щоденні домашні випробування часто лягали на плечі жінок. Це цілком стосується післявоєнного часу, коли багато сімей залишилося без батьківської опіки. Авторка наголошує, що в таких умовах «жінки часто значно швид-

ше, ніж чоловіки, уміли зорієнтуватися в абсолютно новій ситуації» (с. 314). Дослідниця описує способи й засоби, до яких були змушені вдаватися жінки, щоб прогодувати себе, дітей, часто — старих батьків (с. 310–318). Про жіночу зарадність у кризових ситуаціях і чоловічу безпорадність у таких умовах пише дослідниця історії біженства 1915 року Анета Примака-Онішк [3]. Чоловіки без дружин залишалися зовсім безпомічними в догляді за дітьми. Традиція повністю приписувала цю роль жінкам, тому правдивими здаються спогади біженців про те, що жінка могла вижити і з п'ятьма дітьми, а чоловіки віддавали своїх малих дітей у сиротинці.

Зважаючи на цінність спогадів як джерельного матеріалу, пані Беата невдовзі підготувала до друку й опублікувала вісім мемуарів окремою книжкою: *Mój dom nad Odrą. Pamiętniki osadników Ziemi Zachodnich po 1945 / red. Beata Halicka. — Kraków : TAWPN Universitas, 2016. — 387 s.* Видання оснащено вступом, ілюстративним матеріалом, географічним покажчиком.

Дослідження «Польський дикий захід...» дає чітке уявлення про економічне й соціально-побутове становище прилучених земель, пропаговані тогочасні ідеї та ідеали, настрої та переживання нових жителів. Кожну згадану історичну подію авторка намагається оцінити незалежно й об'єктивно, без надмірних узагальнень і спрощень. Так, дослідниця переглядає наукові висновки про підпали й навмисні руйнування будівель на цій території. У попередніх дослідженнях, здійснених у часи тоталітарного режиму, провинна за це варварство покладалася на німців, які прагнули після себе не залишити нічого для ворога. У наступних студіях автори звинувачували в підпалах радянських військових, які жадали помститися за свою землю, тому намагалися нищити все німецьке. На підставі різних історичних джерел пані Беата доходить висновку, що причин пожеж і знищень було більше: «...опір місцевих військових формувань, мародерство, ненавмисні підпали в знелюднених населених

пунктах, а зрештою, пожежі, яких не було кому гасити, невідповідальність перших польських влад та інше» (с. 128).

Неупереджений аналіз історичних джерел, спогадів переселених поляків і німців дав підстави авторці переглянути тлумачення численних самовбивств серед німецького населення в 1945 році, особливо серед жінок. Німецька пропаганда того часу не шкодувала похмурих барв для опису злочинів червоноармійців на захоплених територіях. Жінки почувалися беззахисними. Крім того, вони знали про радянську пропаганду помсти (с. 118). Тривалий час тема самогубств була табуованою, не в останню чергу через те, що ці суїциди були трактовані як спосіб ідентифікації з позицією Гітлера: краще позбавити себе життя, аніж потрапити до рук ворога. Самогубства порівнювали також із героїчною смертю воїнів на полі бою. Авторка підсумовує, що історик не може остаточно з'ясувати причин самогубств. Тут впливовими були різні чинники: і державна пропаганда, й етичні норми, і релігійні переконання, і воєнні дії, і політичні ідеї, і національні принципи.

Дослідниця неодноразово повертається до теми тотального вивезення заводів і фабрик з «повернених земель» до Радянського Союзу (с. 136, 295–297). Це відбувалося в період «обмеженої суверенності Польської держави» (с. 309), коли командири Червоної Армії були вищим начальством, аніж ще не до кінця сформована польська адміністрація. Проблема полягала в тому, що «совети» трактували ці землі як територію ворога й вважали за можливе брати звідси все цінне як воєнну здобич.

Наприкінці дослідження авторка аналізує реалізацію міфу «польського дикого заходу» в художній літературі й фільмах. Белетристика мала стати інструментом поширення позитивної версії цього міфу. Перед тогочасними письменниками комуністи поставили мету створити художні тексти про піонерів-переселенців на прилучених територіях. Ця література повинна була виконувати освітню функ-

цію, обґрунтовувати нову систему влади, утверджувати пропагандистську думку про те, що тривалий польсько-німецький конфлікт був вирішений лише завдяки втручання Радянського Союзу. Під таким державним цензурним і пропагандистським тиском не могла постати високохудожня література. «Як можна було з усією силою і запалом працювати над відбудовою нового місця проживання, співорганізовувати суспільне життя, а водночас таїти в собі настільки велику ностальгію за втраченим раєм? Це протиріччя властиве польському суспільству, яке далі, дивлячись на Захід, у душі відчуває глибокий зв'язок зі Сходом, ностальгію за Кресами й минулим. Це протиріччя, безсумнівно, — важлива тема, достойна національної епопеї, яка ще не постала», — підсумовує авторка. Більший успіх серед глядачів мала відповідна фільмова продукція. До нашого часу відомими й популярними є фільми «Право і кулак» та трилогія «Самі свої». Попри схематичність образів, вирішення їх у душі державної пропаганди, ці картини донині транслюють на польському телебаченні. Ідея фільмів полягає в тому, що лише третє покоління переселенців почувалося на прилучених землях як удома. Представники старшого покоління до кінця своїх днів перебували в полоні старих стереотипів і не могли змінитися, пристосуватися до нових умов життя на землі, яка так і не стала їхньою батьківщиною. За жанром ця фільмова трилогія є комедією. «Водночас її популярність, а також відсутність інших фільмів, присвячених цій темі, спричинили ситуацію, що більшість поляків має дуже спрощене, можна навіть сказати, тривіальне поняття про примусові міграції, а також початки життя на польському заході» (с. 381), — підсумовує авторка про стан суспільної обізнаності з порушеною в її дослідженні проблемою.

Таким чином, варто зазначити, що Беата Галіцька впоралася із заявленою у «Вступі» метою. На обширному документальному матеріалі, послуговуючись архівними мемуарами переселенців на західні землі Польщі й чис-

ленними попередніми науковими дослідженнями, авторка показала складність і неоднозначність процесу заселення «повернених земель». Водночас у дослідженні не з'ясовано, чи відрізняються жителі Наддніпрянщини від ін-

ших громадян Польщі, у чому полягає ця різниця, чи вплинуло ознайомлення з німецькою культурою та побутом на світогляд і соціальні практики жителів краю. Ці питання для читача залишилися відкритими.

Примітки

¹ Зі змістом книги можна ознайомитися за інтернет-адресою: <http://universitas.com.pl/produkt/3458/Polски-Dziki-Zachod-Przymusowe-migracje-i-kulturowe-oswajanie-Nadodrza-1945-1948>.

² Тут авторка припустилася помилки, оскільки вважає лемків і бойків «іншими етнічними група-

ми»: «136 тис. осіб, передусім українців (а також численних українсько-польських мішаних сімей), інших етнічних груп, як-от лемки, бойки й інші, унаслідок польсько-української угоди про обмін людьми в 1944 р. не виселено примусово до Радянського Союзу, а залишено в рідних краях» (с. 351).

Джерела та література

1. Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення // *Łemkowie, Wojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. – Słupsk, 2016. – Т. 6. – С. 147–158.

2. Коваль-Фучило І. Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським

водосховищем (за матеріалами усноісторичних наративів) // *Слов'янський світ*. – 2014. – Вип. 13. – С. 215–231.

3. *Prymaka-Oniszk A. Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*. – Wołowiec, 2017.